

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ»

вибіркових компонент третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

011 Освітні, педагогічні науки

за темою – **«Зміст, планування та організація навчального процесу у вищій школі»**

м. Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології факультету № 6
(протокол від 29.08.2023 № 8)

Розробник: завідувач кафедри педагогіки та психології, доктор педагогічних наук, професор Олена ФЕДОРЕНКО

Рецензенти:

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, іноземної філології та перекладу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця **Вікторія БУДЯНСЬКА**;
доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ **Валентина ТЮРІНА**.

План лекції

1. Спеціалізація навчання в сучасній вищій школі (державний стандарт вищої освіти; галузеві стандарти вищої освіти; стандарти освіти вищих навчальних закладів).
2. Зміст освіти у вищій школі. Види освіти (загальна освіта; політехнічна освіта; професійна освіта).
3. Система планування й організація навчального процесу у ЗВО. Навчальний план. Навчальна програма. Підручник. Навчальний посібник.

Рекомендована література:

Основна

1. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. /уклад. Федоренко О.І., Тюріна В.О., Гіренко С.П., Червоний П.Д. та ін.; за ред. О.І. Федоренко. Харків: ФОП Бровін О.В., 2020. 240 с.
2. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб.: Рекомендовано МОН України / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Київ: Центр учб. літ., 2009. 472 с.
3. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб.: Затверджено МОН України. Київ: Знання, 2011. 488 с.
4. Педагогіка вищої школи : навч.-метод. посіб. / О.М. Рубан, Л.О. Рубан, П.В. Максименко, С.В. Мороз; МВС України, Кіровоград. юрид. ін-т ХНУВС. Кіровоград: Кіровоград. юрид. ін-т ХНУВС, 2010. 110 с.
5. Педагогіка та психологія вищої школи : навчальний посібник / Л.Г. Кайдалова, І.С. Сабатовська-Фролкіна, Н.В. Альохіна, Н.В. Шварп. Харків: НФаУ, 2019. 248 с.

Допоміжна

1. Закон України «Про вищу освіту» (2014) (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
2. Закон України «Про освіту» (2017) від 05.09.2017 № 2145-VIII (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
3. Марченко О.Г., Іванець М.Г., Шевяков Ю.І., Широкобов Ю.М. Забезпечення якості освіти та Болонський процес : методичні рекомендації для студентів. Харків : ХУПС, 2015. 80 с.
4. Постанова КМУ від 23 березня 2016 р. № 261 Київ Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах).
5. Бахрушин В. Стандарти вищої освіти <http://education-ua.org.ua/articles/689-standarti-vishchoji-osviti>

1. Спеціалізація навчання в сучасній вищій школі (державний стандарт вищої освіти; галузеві стандарти вищої освіти; стандарти освіти закладів вищої освіти).

Стандарти вищої освіти (система стандартів вищої освіти) сукупність норм, що визначають зміст вищої освіти, зміст навчання, засоби діагностики якості вищої освіти та нормативний термін навчання.

Стандарти вищої освіти є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм здобуття вищої освіти. Відповідність освітніх послуг стандартам вищої освіти визначає якість освітньої та наукової діяльності вищих навчальних закладів.

Державний стандарт освіти (ДСО) – це сукупність норм, що визначають зміст вищої освіти, обсяг навчального навантаження, засоби діагностики якості освіти та рівня підготовки студентів, а також нормативний термін навчання. ДСО визначає обов'язковий мінімум змісту навчальних програм, обсяг навчального навантаження студентів, вимоги до рівня підготовки випускників ЗВО і є основою нормативних документів (навчальних планів, навчальних програм тощо).

ДСО – це сукупність норм, які визначають вимоги до освітньо-кваліфікаційних (освітніх) рівнів студентів ЗВО. Він містить такі складові: перелік кваліфікацій; перелік напрямів та спеціальностей; вимоги до освітніх рівнів; вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів. Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду не рідше як один раз на 10 років. Державні стандарти слугують наданням якісної освіти громадян. При цьому держава визначає загальні вимоги до системи стандартів і кожного освітньо-кваліфікаційного та відповідного освітнього рівня. Галузеві стандарти вищої освіти Міністерства освіти і науки України (ГСВО МОНУ) видаються для кожного освітнього кваліфікаційного рівня підготовки фахівців (бакалавра, спеціаліста, магістра) для кожного напрямку підготовки фахівців (наприклад, 1801. Спеціальні категорії, спеціальність 8.18010021 «Педагогіка вищої школи»), для кожної кваліфікації (наприклад, викладач університетів та вищих навчальних закладів).

Галузевий стандарт освіти (ГСВО) має три розділи:

1) освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) містить вимоги до професійних якостей, знань та умінь людини, яка отримує певний освітній рівень (базову вищу чи повну вищу освіту);

2) освітньо-професійна програма (ОПП), якою визначається зміст підготовки фахівців певних освітньо-кваліфікаційних рівнів. ОПП передбачає перелік нормативних та вибіркових дисциплін, засвоєння яких здійснюється відповідно до структурно логічної схеми – науково і методично обґрунтованої послідовності їх вивчення;

3) засоби діагностики якості вищої освіти, де, наприклад, містяться матеріали щодо змісту державного іспиту та кваліфікаційної атестаційної (дипломної, магістерської) роботи. На основі галузевих стандартів вищої

освіти відповідно їх розділів у кожному ЗВО опрацьовуються власні робочі нормативно-правові документи. Для їх розробки залучаються спеціальні робочі групи, до складу яких входять посадові особи – проректори, методисти та найбільш досвідчені викладачі.

Стандарти вищих навчальних закладів включають: варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик, освітньо-професійних програм, засобів діагностики, навчальні плани, програми навчальних дисциплін. Вищі навчальні заклади визначають спеціалізації за спеціальностями, за якими здійснюється підготовка фахівців.

Отже, галузь і вищий навчальний заклад, ґрунтуючись на системі державних стандартів, розробляють нормативні й навчально-методичні документи за певними напрямками підготовки та спеціальностями, що наведені в «Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у закладах вищої освіти за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями».

У подальшому розглянемо деякі з нормативних та навчально-методичних документів, що мають забезпечити реалізацію вимог стандартів вищої освіти. Освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника вищого навчального закладу є державним нормативним документом, у якому узагальнюється зміст освіти, тобто відображаються цілі освітньої та професійної підготовки, визначається місце фахівця у структурі господарства, держави і вимоги до його компетентності, інших соціально важливих властивостей та якостей. Цей стандарт є складовою частиною системи стандартів вищої освіти.

До структури ОКХ фахівця з вищою освітою вносять відомості про:

- призначення ОКХ (де і з якою метою вона використовується);
- призначення фахівця (галузі, первинні посади, на яких він переважно може працювати; спеціалізації, яких він як фахівець певної спеціальності та освітньо-кваліфікаційного рівня може набути самостійно або шляхом додаткової підготовки);
- структуру професійної діяльності: функціональну і предметну;
- стандарти якості освітньої та професійної підготовки фахівця з вищою освітою (кваліфікаційні вимоги до професійної діяльності випускника певної спеціальності та освітньо-кваліфікаційного рівня і його загальну характеристику як соціальної особистості): типи діяльності та типові завдання діяльності, обов'язкові для всіх навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців; узагальнені структури діяльності, адекватні типовим завданням діяльності; вказівки щодо необхідного рівня опанування цією діяльністю; те саме для професійних завдань, що відповідають спеціалізації або включені за домовленістю із замовником фахівців (варіативна частина ОКХ).

Освітньо-професійна програма підготовки фахівця є державним нормативним документом, у якому визначається нормативний зміст навчання, встановлюються вимоги до змісту, обсягу й рівня освітньої та

професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певної спеціальності. ОПП містить перелік нормативних навчальних дисциплін із зазначенням загального обсягу часу (в годинах) для аудиторних занять і самостійної роботи студентів, який відводиться для їх вивчення, та форм підсумкового контролю з кожної навчальної дисципліни.

Співвідношення між часом для аудиторних занять і самостійної роботи студентів, форми і періодичність проміжного контролю визначаються навчальним планом вищого навчального закладу. Важливим чинником в освітньо-професійній програмі підготовки фахівця є розподіл змісту ОПП та визначення максимального навчального часу за циклами підготовки. ОПП передбачає такі цикли, що забезпечують певний освітній рівень: гуманітарний; соціально-економічний; природничо-науковий; рівень професійної (професійноорієнтованої) та практичної підготовки. Досить важливим при цьому є врахування структурно-логічної схеми підготовки, яка визначає науково-методичне структурування процесу реалізації освітньо-професійної програми (послідовність вивчення навчальних дисциплін, форми і періодичність виконання індивідуальних завдань та проведення контролю тощо).

Звідси, зміст освіти визначається навчальними планами і програмами, освітньо-професійною програмою підготовки, структурно-логічною схемою, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищого навчального закладу, конкретизується в монографіях, підручниках, навчальних посібниках, методичних вказівках та інших навчально-методичних матеріалах (робочих зошитах, збірниках текстових завдань, інструкціях тощо). При цьому слід урахувувати, що навчальний процес у ЗВО будується відповідно до вимог державних нормативно-правових документів та документів, що розробляються вищим закладом освіти.

До державних складових навчально-методичного забезпечення належать: державні стандарти освіти; навчальні плани; навчальні програми з усіх нормативних навчальних дисциплін; програми навчальної, виробничої й інших видів практики; підручники і навчальні посібники з грифом Міністерства освіти. До складових навчально-методичного забезпечення, які розробляються вищим закладом освіти, належать: робочі навчальні плани та програми; навчальні програми з вибіркового навчальних дисциплін; навчальні посібники без грифу Міністерства освіти і науки; інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять; індивідуальні семестрові завдання проблемного характеру для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни; контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять; контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу; методичні матеріали для студентів з питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових і дипломних проектів (робіт); інші матеріали, які визначає викладач, кафедра (предметна або циклова комісія), вищий заклад освіти.

Здійснимо характеристику деяких із вищезазначених документів.

Навчальний план – це нормативний документ, що складається вищим навчальним закладом на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки. Він визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять (лекцій, лабораторних, практичних, семінарських, індивідуальних занять, консультацій, навчальних і виробничих практик) та їх обсяг, графік навчального процесу, форми і засоби проведення поточного й підсумкового контролю. У навчальному плані також відображається обсяг часу, який відводиться на самостійну роботу студентів. Навчальний план розробляється на весь період реалізації відповідної освітньо-професійної програми і затверджується керівником вищого навчального закладу. Традиційно визначають такі типи навчальних планів: базовий і робочий. Базовий навчальний план розробляється на основі вимог Державного стандарту підготовки фахівців зі спеціальності на весь період реалізації відповідної освітньо-професійної програми та затверджується керівником ЗВО. На основі навчального плану, на кожному факультеті складається робочий навчальний план на поточний навчальний рік, який затверджується деканом відповідного факультету.

Робочий навчальний план – це також нормативний документ, у якому конкретизуються форми проведення навчальних занять, їх обсяг, форми і засоби проведення поточного й підсумкового контролю на кожний семестр. У руслі виконання Болонських угод у ЗВО України відбувається переорієнтація навчальних планів з лекційно-інформативної на індивідуально-диференційовану, особистісно-орієнтовану форму навчання, на посилення ролі самостійної роботи студента. У зв'язку з цим, як підтверджує досвід, доцільною є практика організації навчальнопознавальної діяльності з використанням індивідуальних навчальних планів студентів.

Індивідуальний навчальний план студента – нормативний документ, за яким здійснюється його навчання з урахуванням вимог освітньо-професійної програми відповідного рівня підготовки та особистих освітньо-професійних інтересів і потреб студента. Складений на кожний навчальний рік на підставі робочого навчального плану факультету і структурно-логічної схеми підготовки, він містить усі нормативні та вибіркові навчальні дисципліни, вибрані студентами. Індивідуальний навчальний план є робочим документом студента, який складається на початку кожного навчального року сумісно із куратором. До такого плану включаються нормативний та вибірковий компоненти. Студентові слід пояснити, що нормативна частина – це обов'язковий для засвоєння зміст фахової освіти.

До нормативних навчальних дисциплін належать гуманітарні, соціально-економічні, фундаментальні дисципліни та цикл професійноорієнтованих дисциплін. Наразі чинними нормативними актами вищим навчальним закладам надається автономне право щодо визначення

змісту освіти, але його рівень не повинен бути нижчим від нормативного. Методичне керівництво та контроль навчання студента за індивідуальним навчальним планом здійснює декан факультету й відповідні кафедри (предметні або циклові комісії). При цьому обов'язковими для вивчення студентом є не лише вибіркові навчальні дисципліни, визначені вищим навчальним закладом, а й вибрані студентом і внесені до його індивідуального навчального плану. Відповідальність за виконання індивідуального навчального плану повністю покладається на студента.

Важливим нормативним документом, що визначає зміст освіти у вищій школі є навчальна програма.

Навчальна програма – основний науково-теоретичний документ, що визначає місце і значення навчальної дисципліни в реалізації освітньо-професійної підготовки студента, її зміст, обсяг знань, умінь і навичок, якими повинен володіти фахівець, послідовність і організаційні форми вивчення навчальної дисципліни. Навчальні програми нормативних дисциплін належать до документів державного стандарту, розробляються і затверджуються як його складові. Навчальні програми вибіркових дисциплін розробляються на 3-5 років кафедрами вищих навчальних закладів і затверджуються вченою радою ЗВО.

Обов'язковими компонентами навчальної програми є пояснювальна записка, тематичний план, тематичний виклад змісту навчальної дисципліни, бібліографічний список. У змісті навчальних програм повинні мати місце наступні аспекти:

- формулювання призначення навчальної дисципліни в системі підготовки спеціаліста (визначення провідної функції дисципліни);
- визначення освітньої, виховної і розвивальної мети, які необхідно реалізувати в процесі навчання (з урахуванням призначення навчальної дисципліни і вимог кваліфікаційної характеристики);
- визначення вимог до знань і вмінь студентів та рівня їх сформованості;
- визначення складу і структури дисципліни, розділів (модулів) з урахуванням провідної функції предмета;
- планування лабораторних і практичних занять з урахуванням їх головної дидактичної мети – формування професійних і практичних навичок;
- виклад змісту навчального матеріалу з кожної навчальної теми з огляду на принципи дидактики вищої школи;
- визначення обсягу та змісту самостійної роботи студентів;
- встановлення міжпредметних зв'язків та усунення дублювання навчального матеріалу на основі інтеграції та координації змісту окремих навчальних предметів (доцільно скористатися структурно-логічною схемою конструювання навчального процесу і навчальним планом та обрати методику реалізації інтеграційних зв'язків);
- визначення форм і методів контролю за успішністю навчання;

- список рекомендованої літератури, що містить основну та додаткову літературу;
- оформлення навчальної програми повинно відповідати дидактичним нормативам.

На основі нормативної навчальної програми розробляється робоча навчальна програма, яка є нормативним документом вищого закладу освіти і розробляється для кожної навчальної дисципліни відповідно до навчального плану. У робочій навчальній програмі відображаються конкретний зміст навчальної дисципліни, тематичний план, послідовність та організаційно-методичні форми її вивчення, обсяг часу на різні види навчальної роботи за відповідними модулями, засоби і форми поточного і підсумкового контролю, пакет документів для його здійснення, перелік рекомендованої літератури. При конструюванні навчальної програми згідно кредитно-модульної системи навчання необхідно використовувати наступні принципи: - модульності, сутність якого базується на основній ідеї модульного навчання – використання в процесі навчання модулів як основного засобу засвоєння студентами певної навчальної інформації. Принцип модульності є виявом індивідуалізації навчання, адже забезпечуються найбільш сприятливі умови для кожного студента щодо темпу просування у навчанні, реалізації кожним з них цілей навчання; - структурування змісту, що означає поділ навчального матеріалу в межах модуля на структурні елементи, перед кожним з яких висувається конкретна дидактична мета, а зміст навчання надається в обсязі, який забезпечує її досягнення. Зміст модуля структурують на навчальні елементи, яким відповідають конкретні дидактичні цілі. Кожен навчальний елемент повинен логічно співвідноситися з конкретним елементом професійної діяльності.

Модульний варіант програми конструюється за наступною схемою:

1. Зміст навчальної дисципліни розподіляється на модулі, які мають конкретну мету і завдання вивчення;
2. Модуль охоплює декілька тем (навчальних елементів), об'єднаних спільною логікою;
3. У модулях мають об'єднуватися теоретичні і практичні питання, повинні бути виокремлені головні, базові та допоміжні питання, обов'язкові для вивчення чи рекомендовані для ознайомлення або поглибленого дослідження;
4. Модульний варіант програми має окреслювати перелік знань, умінь і навичок, необхідних для засвоєння в процесі аудиторних занять та самостійної роботи, визначати зміст і методи їх контролю та оцінювання;
5. Кожен модуль має змістовно пов'язуватися з попереднім та наступним.

Зміст кожного модуля повинен містити в собі наступні структурні елементи: - дидактичні цілі, які повинні бути цільовою програмою дій для студентів (це повинні бути чітко означені орієнтири: що повинен засвоїти студент та якими практичними вміннями оволодіти в процесі вивчення змісту модуля); - безпосередньо навчальний матеріал, структурований на

навчальні елементи його засвоєння; - інформацію щодо способів засвоєння навчального матеріалу, методів контролю і самоконтролю, пояснення відносно шкали оцінювання результатів засвоєння матеріалу модуля.

Навчально-методичний комплекс дисципліни – документ, що визначає обсяг знань, якими повинен оволодіти студент відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики майбутнього фахівця, відображає загальну методику викладання дисципліни, характеризує методичне забезпечення, складові та механізм оцінювання знань студентів. Розробляється на 3-5 років або змінюється в результаті змін освітньо-професійної програми підготовки фахівця та інших стандартів освіти, має свої структурні елементи.

Як ми вже зазначали, що планування і організація навчального процесу здійснюється на основі чинного навчального плану. При цьому слід ураховувати, що навчальний процес у ЗВО будується відповідно до вимог державних нормативно-правових документів, зокрема Положення про організацію навчального процесу у закладах вищої освіти.

У навчальному плані для кожної спеціальності визначено графік навчального процесу, який складається в деканаті кожного факультету на підставі навчального плану з урахуванням пропозицій кафедр, містить перелік предметів, що вивчатимуться, вказівку на види занять (лекції, семінари, практичні й лабораторні заняття, навчальна і виробнича практика). Графіком навчального процесу передбачено: бюджет годин у тижнях, такі аспекти навчальної діяльності як теоретичне навчання, екзаменаційна сесія, практика, державні іспити, виконання дипломних робіт, канікули. У навчальному плані з кожної дисципліни чітко окреслюється кількість годин, що відводяться на лекції, лабораторнопрактичні та семінарські заняття.

Графік і план навчального процесу є основою для складання розкладу занять – важливого документу, яким регламентується академічна робота студентів і викладачів. При складанні розкладу навчальних занять необхідно враховувати:

- вимоги навчального плану;
- анатомо-фізіологічні і психологічні особливості учасників навчального процесу;
- можливості навчально-матеріальної бази ЗВО;
- можливості аудиторного фонду;
- дидактичну доцільність віднесення

Також потрібно пам'ятати про такі психологічні та дидактичні вимоги: – враховувати динаміку працездатності студентів протягом дня і тижня. Дослідження психологів і фізіологів засвідчують, що найпродуктивнішими є другі, а потім перші і треті пари занять. Протягом тижня найбільша продуктивність спостерігається у вівторок і середу, а потім – у понеділок і четвер. Найважчими для сприймання є лекції з теоретичних курсів, вони потребують стійкої уваги і зосередженості. Легше сприймаються лекції з курсів описового чи розповідального характеру. Потім ідуть семінарські заняття з теоретичних курсів, лабораторні заняття та різні практикуми; –

рівномірно розподіляти в часі різні види занять. Для цього слід не допускати навантаження студентів на цей день заняттями, що потребують ретельної домашньої підготовки (наприклад, три семінари). На початку семестру протягом 7-10 днів практикується «начитування» лекцій для забезпечення теоретичних основ проведення семінарських, практичних і лабораторних занять; – визначити дні для самостійної роботи студентів. Доцільність цієї вимоги дискутується серед викладачів – одні з них вважають такий день необхідним, інші – вбачають у ньому додатковий вихідний день для студентів.

2. Зміст освіти у вищій школі. Види освіти (загальна освіта; політехнічна освіта; професійна освіта). Навчальний план. Навчальна програма. Підручник. Навчальний посібник.

Зміст освіти - науково обґрунтована система дидактичного та методично сформованого навчального матеріалу для різних освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Складовим змісту освіти є нормативний та вибірковий компоненти. Нормативний компонент змісту освіти визначають відповідні державні стандарти освіти, а вибірковий - вищий навчальний заклад.

Зміст освіти визначають також освітньо-професійна програма підготовки, структурно-логічна схема, навчальні програми дисциплін, інші нормативні акти органів державного управління освітою та вищого навчального закладу; його відображено у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах і дидактичних засобах.

Освітньо-професійна програма містить перелік нормативних навчальних дисциплін із зазначенням загального обсягу часу (в годинах) для аудиторних занять і самостійної роботи студентів, який відведено для їх вивчення, та форм підсумкового контролю з кожної навчальної дисципліни.

Співвідношення між часом для аудиторних занять і самостійною роботою студентів, форми і періодичність проміжного контролю визначено в навчальному плані вищого навчального закладу.

Структурно-логічна схема підготовки визначає науково-методичне структурування процесу реалізації освітньо-професійної програми (послідовність вивчення навчальних дисциплін, форми і періодичність виконання індивідуальних завдань та проведення контролю тощо).

Проектування змісту навчання у вищих навчальних закладах.

Досягнення цілей навчання забезпечується відбором навчального матеріалу і дидактичними процесами, які сприяють переведенню його в знання, вміння, навички та особистісні якості фахівця. Зміст навчального матеріалу і форми його трансформації у знання й уміння зафіксовано у відповідній навчально-програмній документації, основа якої освітні стандарти, кваліфікаційна характеристика і професіограма фахівця.

Постановці цілей навчання й оптимізації здобуття підготовки фахівців заданої кваліфікації і профілю передуює розробка моделі професійної діяльності фахівця — професіограма.

Зміст освіти у вищій школі

Перш ніж розглядати зміст освіти у вищій школі, доцільно ще раз згадати про сутність терміна "освіта". У вузькому розумінні освіта — це сукупність знань, умінь, навичок і компетенцій, набутих у навчальних закладах або самостійно, а також процес засвоєння систематизованих знань, розвитку пізнавальних сил, формування світогляду. У більш широкому значенні освіта, на думку академіка СУ. Гончаренка, — духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому на перше місце ставиться не обсяг знань, а їх поєднання з особистісними якостями, уміння самостійно розпоряджатися своїми знаннями. За означенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, за якого вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання.

Традиційно виділяють три види освіти: загальну, політехнічну і спеціальну (професійну).

Загальна освіта передбачає оволодіння знаннями, уміннями й навичками з основ наук, які потрібні людині у повсякденному житті, а також підготовку до здобуття професійної освіти. Загальну освіту здобувають у загальноосвітніх навчально-виховних закладах (школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах).

Політехнічна освіта (грец. *poly* — багато і *techne* — мистецтво, майстерність, вправність) виконує функцію ознайомлення з різноманітними галузями виробництва, пізнання сутності основних технологічних процесів, оволодіння вміннями й навичками обслуговування найпростіших технологічних (виробничих) процесів. Окремими компонентами політехнічної освіти людина оволодіває впродовж усього життя шляхом стихійного пізнання навколишньої дійсності, у процесі здобуття загальної та професійної освіти, а також беручи участь у виробничій діяльності.

Професійна освіта спрямована на оволодіння знаннями, уміннями й навичками, які потрібні для здійснення професійної діяльності. В Україні професійну освіту здобувають у вищих та професійно-технічних навчальних закладах.

Зміст освіти — це чітко окреслене коло знань, умінь, навичок і компетенцій, якими людина оволодіває шляхом навчання у навчальному закладі або самостійно. Він містить систему наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, культуру та практичних умінь і навичок, необхідних для життєдіяльності людини. Зміст освіти в цілому має сприяти розв'язанню генерального завдання — формуванню гармонійної, всебічно розвиненої особистості.

Коли йдеться про зміст освіти, який лежить в основі професійної підготовки, то мається на увазі, що він орієнтований на формування професійної і загальної культури фахівців у широкому розумінні.

Зміст освіти (загальної, політехнічної, професійної) не є сталою величиною. Він змінюється залежно від рівня розвитку науки, соціально-економічного, культурного стану суспільства з урахуванням потреб освітньої підготовки молоді та перспектив соціального й економічного розвитку країни. Необхідність змін змісту сучасної освіти ілюструють слова міністра освіти і науки України академіка В.Г. Кременя: "Потребує зміни сам зміст навчання. Треба чіткіше та однозначніше визначити фундаментальні знання в різних сферах вивчення людини і світу, сепарувати їх від надмірної інформаційної складової, що має виконувати роль ілюстративного супроводження пізнавального процесу. З урахуванням людиноцентристських тенденцій треба, не зменшуючи можливості пізнання природи і світу, надати більшу можливість для пізнання людини, її психофізіологічних та життєдіяльнісних особливостей, для індивідуального самопізнання. Необхідно також відпрацювати механізм систематичного оновлення змісту навчання відповідно до розвитку науки та набуття людством нових знань. Зміст навчання має відображати все багатство раціональних знань людства, зокрема в духовній сфері".

Процес удосконалення змісту освіти, зокрема професійної, потребує чималих зусиль. Тут треба враховувати перспективу, тому що випускники ЗВО працюватимуть у різних галузях народного господарства тривалий час після здобуття професійної освіти. Справа ускладнюється ще й тим, що обсяг нових знань (інформації) з усіх наук у середньому подвоюється через 3—6 років. Ось чому так важливо при формуванні змісту освіти для підготовки фахівців певної спеціальності вибрати з великого масиву інформацію, яка є результатом найновіших наукових досягнень і стане базовою для становлення фахівця з погляду перспективи його професійної діяльності.

Зміст освіти закріплюється державними документами та навчально-методичними комплексами. Це навчальні плани, навчальні програми, підручники, посібники.

Навчальний план — основний нормативний документ (стандарт) вищого навчального закладу, що складається на підставі освітньо-професійної програми і структурно-логічної схеми підготовки фахівців та визначає організацію їх навчальної діяльності. Навчальним планом охоплено: графік процесу навчання; перелік та обсяг навчальних дисциплін; послідовність їх вивчення; конкретні форми проведення занять (лекції, семінари, лабораторні тощо) та їх обсяг; форми проведення підсумкового контролю (екзамен, залік, диференційований залік); порядок проведення практик, їх види; обсяг часу, відведеного на самостійну роботу студентів; кількість курсових робіт, які виконує студент за період навчання; зміст і форми державної атестації.

Навчальний план складають провідні викладачі, як правило, декани факультетів, завідувачі кафедр. Затверджується навчальний план керівником

вищого навчального закладу, погоджується в Міністерстві освіти і науки України, інших профільних міністерствах, яким підпорядковані вищі навчальні заклади, і скріплюється відповідними печатками.

Навчальний план ЗВО III і IV рівнів акредитації складають за такими рівнями підготовки фахівця: бакалавр; спеціаліст; магістр; бакалавр — спеціаліст; бакалавр — магістр; бакалавр — спеціаліст — магістр.

До обов'язкових складових навчального плану належать:

1. Реквізити.
2. Графік навчального процесу.
3. План навчального процесу.
4. Цикли дисциплін підготовки фахівця.

Складання навчального плану — відповідальна і складна справа. Тут можна виділити два головних етапи. На першому необхідно вивчити вимоги, продиктовані відповідними галузями професійної діяльності, окреслити основні напрями підготовки фахівців певного профілю. Використовуючи різні методи — експертних оцінок, аналізу діяльності тих чи тих фахівців, вивчення результатів їх праці та ін. — складають так званий професійний образ сукупного фахівця, здатного виконувати необхідні функції у певній сфері діяльності.

Як наголошує професор А.М. Алексюк, виділення сфери професійної діяльності відповідає певним галузям виробництва, науки, освіти. Профіль підготовки кадрів для кожної галузі визначається поділом праці. Профіль навчання має конкретний зміст і є одним із критеріїв, за яким перелік спеціальностей вищої професійної школи поділяється на групи.

Другий етап — безпосереднє складання навчального плану. У ньому всі дисципліни розподілені на дві групи: нормативні й вибіркові, а вони, своєю чергою, — на певні цикли. З огляду на державні стандарти в освіті, навчальні плани з усіх спеціальностей містять однаковий набір нормативних навчальних дисциплін.

Нормативні навчальні дисципліни — це дисципліни, встановлені відповідною освітньо-професійною програмою, тому дотримання їх назв і обсягів є обов'язковим для навчального закладу. Зменшення часу вивчення цих дисциплін неприпустиме, але збільшення цілком можливе за рахунок годин, передбачених на цикл дисциплін самостійного вибору ЗВО.

Якщо перелік нормативних навчальних дисциплін чітко регламентований, то вибіркові навчальні предмети встановлюються вищим навчальним закладом з урахуванням освітніх і кваліфікаційних вимог до професійного рівня фахівця, можливостей і традицій конкретного навчального закладу, регіональних потреб і т. ін.

Нормативна частина навчального плану включає:

1. Групу (цикл) гуманітарних та соціально-економічних дисциплін. Беручи до уваги особливості профілю підготовки фахівців (гуманітарний, природничий, технічний та ін.), у цьому циклі може дещо змінюватись перелік дисциплін та кількість годин на ту чи ту дисципліну.

2.Групу фундаментальних дисциплін, що містить цикл дисциплін природничо-наукової підготовки та перелік дисциплін, вивчення яких становить базу для засвоєння вужчих фахових навчальних курсів, об'єднаних у третьому циклі професійно орієнтованих дисциплін. На вказані цикли відводиться в середньому 3500 годин, що становить понад 50 % навчального часу.

Вибіркова частина складається із циклів дисциплін самостійного вибору ЗВО і дисциплін вільного вибору студента. Як зазначається у "Методичних рекомендаціях щодо складання навчального плану вищих навчальних закладів II, III і IV рівнів акредитації", "для реалізації дійсно вільного вибору студенту вищим навчальним закладом може бути запропоновано декілька блоків дисциплін цього циклу, кожний обсягом 756 годин, або їх перелік у кількості, достатній для вільного вибору з них тих самих 756 годин (14 кредитів). У межах цього обсягу студент може одержати також військову підготовку за відповідною програмою, що передбачає теоретичне навчання та військові табірні збори (останні — за рахунок канікулярного часу) і відповідає вимогам чинного законодавства та нормативних документів, на підставі яких може бути присвоєно звання офіцера запасу".

Оскільки навчання у вищих навчальних закладах III і IV рівнів акредитації має ступеневий характер, то в навчальному плані передбачено загальний обсяг годин циклу підготовки бакалаврів. Після цього для підготовки спеціалістів запроваджується третій цикл, який включає додатково соціально-економічні дисципліни, професійноорієнтовані дисципліни, дисципліни спеціалізації, практики, дипломну роботу.

При складанні графіка навчального процесу треба враховувати такі моменти:

1) кількість тижнів у семестрі чи триместрі навчальний заклад визначає самостійно;

2)сумарна тривалість канікул протягом навчального курсу, крім останнього, має становити не менше 8 тижнів;

3)кількість іспитів в екзаменаційну сесію не повинна перевищувати 5, заліків — 6;

4)навчальний тиждень має становити не більше 54 академічних годин, аудиторне навантаження студента — не більше 30 академічних годин, навчальний день студента — не більше 9 академічних годин;

5)навчальний час, відведений для самостійної роботи, має бути не менше $\frac{1}{3}$ та не більше $\frac{2}{3}$ загального обсягу часу вивчення конкретної дисципліни;

6)загальний обсяг будь-якої навчальної дисципліни кратний 54 годинам (1 кредиту) або 27 годинам (0,5 кредиту);

7) зведений бюджет часу, види практик і державна атестація подаються в навчальному плані окремими таблицями.

Навчальними планами передбачено — за будь-якої схеми підготовки фахівців — крім теоретичного навчання, різні види практичної діяльності

(навчальну, виробничу, педагогічну, переддипломну практики) та державну атестацію.

Державна атестація випускників за освітньо-професійними програмами підготовки включає такі складові

Бакалавр Комплексний кваліфікаційний державний екзамен з напрямку підготовки. Випускна бакалаврська робота.

Магістр Магістерська робота.

Навчальна програма — державний документ, в якому визначено зміст освіти з окремої навчальної дисципліни з виділенням розділів, тем, кількості годин на їх опрацювання. Навчальні програми розробляються науково-методичними комісіями ЗВО за професійними напрямами і затверджуються Міністерством освіти і науки України. Вони є базовими з основних дисциплін з урахуванням державних стандартів. На їх основі кафедри вищих навчальних закладів розробляють робочі навчальні програми, які затверджуються кафедрами, радами факультетів та вченими радами вищих навчальних закладів. Робочі навчальні програми обов'язкові для виконання викладачами.

У підготовці навчальних програм треба ретельно дотримуватися вимог наступності між змістом освіти в загальноосвітніх навчально-виховних закладах, а також рівнями підготовки фахівців у рамках вищої школи — молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів.

Навчальна програма є базовим документом при підготовці підручників і навчальних посібників для вищої школи.

Підручник — це навчальна книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з конкретної дисципліни відповідно до вимог чинної програми. За словами І.Я. Лернера, "підручник становить матеріалізований носій змісту освіти й водночас є організатором процесу засвоєння цього змісту..".

Навчальний посібник — це навчальна книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з окремих аспектів програми, а також подається додатковий матеріал для формування в студентів умінь і навичок. Якщо для загальноосвітніх навчально-виховних закладів готують переважно підручники, де чітко визначені параметри щодо змісту освіти, то у вищих навчальних закладах більш поширені навчальні посібники. Це дає змогу викладачам і студентам значно розширювати діапазон пізнавальної діяльності, залучати додаткові наукові джерела, особливо ті, в яких подається нова наукова інформація.

Підготовка підручників і навчальних посібників потребує від авторів великої відповідальності. По-перше, у цих навчальних книгах мають бути акумульовані ґрунтовні наукові знання з конкретних проблем, що мають сенс для розуміння гносеологічних засад розвитку певної науки і які не втратили своєї значущості для подальшого становлення відповідних наукових напрямів, а також сприяють формуванню професійних умінь і навичок майбутніх фахівців. По-друге, у навчальних посібниках мають бути закладені основи й передумови подальшого розвитку наукових інтересів студентів.

У процесі підготовки підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів автори мають ретельно дбати про реалізацію в них вимог основних принципів навчання: науковості, систематичності, послідовності й доступності викладу, наочності, ґрунтовності, зв'язку матеріалу з професійною діяльністю.

Також важливо в підручниках і навчальних посібниках структурувати матеріал з належним дотриманням дидактичних вимог: чітко визначати проблемні питання, які розглядаються у тій чи тій темі, завдання для самостійної навчальної роботи студентів, список літератури, питання для самоконтролю і т. ін.

Окрім обов'язкових навчальних дисциплін, у навчальних планах кожної спеціальності є факультативні курси та дисципліни за вибором студентів. У кожному разі відповідна кафедра розробляє навчальні програми з цих дисциплін, навчально-методичні матеріали для опрацювання курсів, які затверджуються радами факультетів.

В організації навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах поки що зберігається тенденція значну частину навчального часу відводити на інформаційну діяльність викладача. Студенти щоденно завантажені аудиторними заняттями (6—8 годин), у них залишається обмаль часу на самостійну пізнавальну діяльність. При плануванні навчального навантаження викладачів мало часу виділяється на підготовку завдань для самостійної навчальної роботи студентів, здійснення керівництва нею. Для підвищення продуктивності навчальної діяльності у вищих навчальних закладах при укладанні навчальних планів, програм, підручників і навчальних посібників у нормативах планування навчального навантаження професорсько-викладацького складу необхідно перенести центр ваги на організацію самостійної навчальної роботи студентів і забезпечення ефективного контролю й оцінювання цієї форми навчання.